

УДК 338.64

Славкова О.П.
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри бухгалтерського обліку
Сумського національного аграрного університету

Колодненко Н.В.
аспірант кафедри статистики, АГД та маркетингу
Сумського національного аграрного університету

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC FACTORS OF RURAL TERRITORIES DEVELOPMENT

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено актуальним питанням розвитку сільських територій. Вивчено вплив демографічних та соціальних чинників на розвиток сільських територій. Доведено, що в Україні спостерігається негативна демографічна тенденція, яка впливає на формування людського капіталу. Встановлено, що існують проблеми в соціальному забезпеченні сільських жителів. Наведено пропозиції щодо покращання соціально-демографічної ситуації в Україні.

Ключові слова: сільські території, розвиток, демографічні чинники, соціальні чинники, аграрна політика.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена актуальным вопросам развития сельских территорий. Изучено влияние демографических и социальных факторов на развитие сельских территорий. Доказано, что в Украине наблюдается негативная демографическая тенденция, которая влияет на формирование человеческого капитала. Установлено, что существуют проблемы в социальном обеспечении сельских жителей. Даны предложения по улучшению социально-демографической ситуации в Украине.

Ключевые слова: сельские территории, развитие, демографические факторы, социальные факторы, аграрная политика.

ANNOTATION

The article is devoted to the topical issues of rural areas development. The article studied the effect of demographic and social factors on the development of rural areas. It is proved that there is the negative demographic trend in Ukraine, which affects the formation of human capital. It was found that there are problems in the social welfare provision of rural people. There are the proposals for improving the socio-demographic situation in Ukraine.

Keywords: rural areas, development, demographic factors, social factors, agricultural policy.

Постановка проблеми. Перетворення, які здійснюються протягом останніх років у розвитку сільських територій, постійно знаходяться в центрі уваги держави та громадськості.

Підтримання життєдіяльності сільських територій, підвищення доходів сільського населення та поліпшення соціально-демографічної структури села за рахунок диверсифікації економіки сільських територій, господарської діяльності населення, розвитку інфраструктури та сільського простору як рекреаційного ресурсу, покращання життєвих умов і добробуту сільських жителів, надання їм кращого доступу до базових послуг, підвищення мотивації та спроможності до участі у процесах місцевого

розвитку повною мірою залежать від аграрної політики держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні проблеми розвитку сільських територій розглядалися в працях вітчизняних та західних економістів. Перші згадки по даній темі зустрічаються в роботах А. Маршала, А. Сміта, Дж. Кейнса, А. Маслоу та ін. Серед вітчизняних науковців можна виділити роботи: С.М. Кваши, Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, М.К. Орлатого, І.В. Прокопи, В.В. Юрчишина та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попередні дослідження хоча й розглядали дану проблему, але не враховували вплив аграрної політики на дані процеси. Важливість, актуальність та розробка рекомендацій і пропозицій, які б сприяли вирішенню проблем розвитку сільських територій та зменшенню негативних соціально-демографічних впливів з урахуванням специфіки перехідного періоду, і зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті полягає у проведенні системного аналізу сучасної соціально-демографічної ситуації, виявленні негативних тенденцій, опрацюванні висновків та розробці шляхів вирішення даної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Державної служби статистики, на початок 2015 р. наявне населення України становило 42,9 млн. осіб (табл. 1), із них 29,7 млн. осіб (69,1%) – жителі міських поселень і 13,2 млн. осіб (30,9%) – жителі сільської місцевості.

Чисельність постійного населення України на 1 січня 2015 р. становила 42,8 млн. осіб., із них 19,8 млн. осіб (46,3%) – чоловіки і 23,0 млн. осіб (53,7%) – жінки.

Сільське населення являє собою сукупність людей, яка проживає в сільській місцевості. З точки зору природного відтворення визначають демографічну ситуацію, тобто конкретний у певних географічних умовах стан населення країни в цілому, у тому числі району, області, зумовлений соціально-економічними умовами даного місця і часу.

До сільського населення відносять таке, що проживає в сільських поселеннях (селах, сели-

щах, хуторах), працює переважно в сільському господарстві і дотримується сільського стилю життя. В Україні сільським поселенням є населений пункт, де компактно проживають люди, залучені переважно до сільського господарства.

Сільські поселення відрізняються від міських меншою чисельністю населення. Іноді в них проживає менше 200 осіб. Такі сільські поселення вважають малими. Якщо в сільському поселенні налічують від 200 до 500 осіб, то його визнають середнім. Великими сільськими поселеннями є ті, що налічують від 500 осіб до 3 тис. мешканців. І, нарешті, поселення, які мають від 3 до 5 тис. мешканців і більше, належать до значних. Отже, українські села можуть бути малими, середніми, великими і значними.

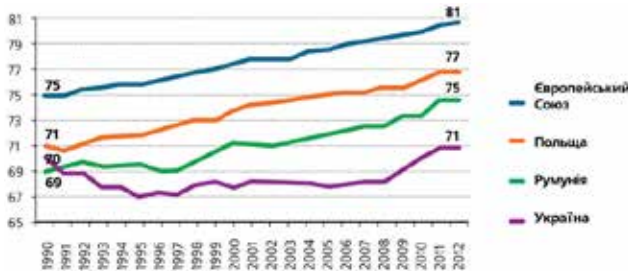

Рис. 1. Середня очікувана тривалість життя при народженні років

Джерело: розраховано на основі даних [4; 5]

Велике або значне сільське поселення, що є адміністративно-господарським центром, називають селищем. Крім цих типів сільських населених пунктів, є ще й хутір – відокремлене від села самостійне сільське поселення, в якому проживає сім'я або кілька селянських сімей, що працюють переважно в сільському господарстві.

Загальні прогнози показують, що в 2020 р. населення України буде становити 38,1 млн. осіб, у тому числі сільське населення – 10,95 млн. грн., що на 2,2 млн. осіб менше ніж, у 2015 р.

Ринок праці характеризує систему відносин, яка виражає попит і пропозицію. Сучасний ринок праці виконує низку функцій, а саме: суспільний поділ праці, інформаційну, посередницьку, ціноутворюючу, стимулюючу, оздоровчу, регулюючу.

Проведемо порівняльний аналіз економічної активності, рівня зайнятості і рівня безробіття на початок 2015 р. (табл. 2). Відповідно до наведених даних, рівень економічної активності у сільській місцевості становив 55,9%, що на 5,1% більше, ніж у міських поселеннях. Аналіз показує, що в сільській місцевості рівень безробіття вище порівняно з міськими поселеннями на 0,3%.

Кількість зареєстрованих безробітних на початок 2016 р. становила 508,6 тис. осіб, або майже третину всіх безробітних працездатного віку, визначених за методологією МОП, із них 220,8 тис. осіб, або 43,4%, проживають у сільській місцевості.

Динаміка потреби підприємств у працівниках за професійними групами в 1999–2016 рр.,

Таблиця 1

Динаміка чисельності і структури населення України за місцем проживання

Показники	Роки							
	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Наявне населення, млн. осіб	51,8	49,4	46	45,8	45,6	45,6	45,4	42,9
– міське	34,9	33,3	31,5	31,5	31,4	31,4	31,3	29,7
– сільське	16,9	16,1	14,5	14,3	14,2	14,2	14,1	13,2
відсотків до всього населення								
– міське	67,4	67,4	68,6	68,7	68,8	68,9	69,0	69,1
– сільське	32,6	32,6	31,4	31,3	31,2	31,1	31	30,9
Постійне населення, млн. осіб	51,5	49,1	45,8	45,6	45,5	45,4	45,2	42,8
– чоловіки	23,8	22,7	21,1	21	21	21	20,9	19,8
– жінки	27,7	26,4	24,7	24,6	24,5	24,4	24,3	23,0
відсотків до всього населення								
– чоловіки	46,2	46,1	46,1	46,1	46,2	46,2	46,2	46,3
– жінки	53,8	53,8	53,9	53,9	53,8	53,8	53,8	53,7

Джерело: розраховано на основі даних [4; 5]

Таблиця 2

Економічна активність населення на початок 2015 р.

Показник	Економічно активне населення у віці 15–70 років, тис. осіб			Рівень економічної активності, у % до населення відповідної вікової групи	Рівень зайнятості, %	Рівень безробіття, %
	Усього	у тому числі				
		зайняті	безробітні			
Все населення	19920,9	18073,3	1847,6	37,6	56,6	9,3
Міські поселення	14070,3	12780,9	1289,4	37,4	56,9	9,2
Сільська місцевість	5850,6	5292,4	558,2	38,2	55,9	9,5

Джерело: розраховано на основі даних [4; 5]

а саме кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства, показує, що вона становить у середньому 5% від загальної потреби в кваліфікованих кадрах за визначений період.

Сільські території характеризуються нижчими за загальнонаціональний рівень доходами населення, це пов'язано з укладом сільського життя та особливостями господарської діяльності, яка концентрується на виробництві аграрної продукції. Розвиток багатофункціональності сільських територій наразі не сприяє отриманню несільськогосподарських доходів, тому існує проблема недостатності джерел доходів сільських жителів та їх низький рівень, які перешкоджають створенню нових підприємницьких структур і робочих місць.

У цілому динаміка рівня середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві впродовж 2001–2014 рр. є позитивною: у цей період вона зросла більше ніж у 13 разів. Причому її зростання відбувалося як відносно середнього рівня оплати в народному господарстві, так і відносно мінімальної заробітної плати.

Відношення заробітної плати в сільському господарстві до мінімальної заробітної плати в Україні за вказаний період має в цілому позитивну тенденцію, але з невеликими спадами в 2016 р.

Якщо в 2001 р. середньомісячна заробітна плата в галузі становила 48,5% середньої заробітної плати та 128,0% – мінімальної заробітної плати, то в 2016 р. ці показники піднялися, відповідно, до 66,9% і 197,0%, що, безумовно, є позитивним для аграрного сектора економіки.

Кількість домогосподарств України в 2015 р. становила 15 074 тис. У міських поселеннях проживають 67% домогосподарств, із них у великих містах (із чисельністю населення 100 тис. осіб і більше) – 39%, у малих – 28%, у сільській місцевості – третина (табл. 3).

Для складу сільських домогосподарств характерні більші частки, ніж для міських, підлітків 14–17 років, чоловіків у віці 30–59 років та осіб пенсійного віку (відповідно, 0,6 п.в., 1,0 п.в. та 4 п.в.). Для порівняння, у складі домогосподарств країн Європейського Союзу частка осіб у віці 65 років і старше становить 18%, у тому числі жінки – 10%, чоловіки – 8%, тоді як в Україні – 15%, 10% та 5% відповідно.

Проаналізуємо структуру грошових доходів і сукупних ресурсів домогосподарств у містах та в сільській місцевості на початок 2015 р. (табл. 3). Частка оплати праці в грошових доходах домогосподарств сільської місцевості менша, ніж у міських, на 21,3%. Проте частка доходів від продажу сільськогосподарської продукції – на 8,8%, інші грошові доходи – на 2,0%.

Мінімальна заробітна плата в країнах Європейського Союзу в сім разів вища за українську. Ціни в країнах ЄС відрізняються: в одних продукти дешевші, в інших – дорожчі. Але Україну на загальноєвропейському тлі вирізняє той

факт, що за наднизької мінімальної зарплатні ціни приблизно такі ж, як і в країнах ЄС. Приблизно, українець на свою мінімальну зарплатню може купити 32 кг курятини, а чех – 126 кг, португалець – 245 кг, британець – 355 кг. Ціна на хліб в Україні – одна з найнижчих на континенті. При цьому українець на мінімальну зарплатню може дозволити собі 240 кг білого хліба, грек – 340 кг, німець – 560 кг. Українець може купити на мінімальну зарплату 137 десятків яєць, іспанець – 557 десятків, австрієць – 689 десятків, француз – 841 десяток. Суттєво біднішим є й вибір товарів українських супермаркетів порівняно з європейськими.

Таблиця 3
Структура сукупних ресурсів домогосподарств у містах на початок 2015 р.

Показники	Частка в сукупних ресурсах, у т. ч. проживають	
	У міських поселеннях	У сільських поселеннях
Оплата праці	55,7	34,4
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	5,3	5,1
Доходи від продажу с.-г. продукції	0,4	9,2
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	26,1	28,5
Грошова допомога від родичів та інших осіб	4,7	3,9
Інші грошові доходи	1,9	3,9

Джерело: розраховано на основі даних [4; 5]

У сільській місцевості більше половини домогосподарств користуються земельними ділянками площею до 1 га, 26% – від 1 до 5 га, 12% домогосподарств – 5–10 га. Більше 10 га землі використовують 5% сільських домогосподарств. Земельними ділянками площею до 10 соток користуються 68% міських домогосподарств, від 10 до 25 соток – 21%.

Кінцеві результати господарської діяльності залежать від рівня і розвитку галузей обслуговування, тобто соціальної інфраструктури. Інфраструктуру агропромислового комплексу можна поділити на дві великі групи галузей – виробничу та соціальну. Категорії «інфраструктура» та «соціальна інфраструктура» сформувалися в процесі виробництва та розвитку продуктивних сил суспільства, які тісно пов'язані між собою.

Ринкове середовище ставить жорсткі вимоги до підвищення ефективності використання ресурсів, зниження витрат на виробництво, освоєння нової техніки та технологій, а також підвищення якості товарів (послуг), які виробляються, підприємствами, організаціями, установами соціальної сфери.

Дана тенденція пов'язана не зі зростанням загальної житлової площі в сільській місцевості, а скоріше скороченням населення, оскільки

Таблиця 4

Показники обладнання житлового фонду в сільських поселеннях

Показники	2 000 р.	2 008 р.	2 014 р.	2014 р. до 2000 р. (+/-)
Водопровід	7447	7050	5279	-2168
у % до загальної кількості населених пунктів	25,3	24,0	18,0	-7,2 п.в.
Каналізація	1359	1232	927	-432
у % до загальної кількості населених пунктів	4,6	4,2	3,2	-1,0 п.в.
Газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом	8562	13682	15295	6733
в % до загальної кількості населених пунктів	29,0	46,6	52,2	23 п.в.
Газифіковані тільки зрідженим газом	19191	14025	10136	-9055
у % до загальної кількості населених пунктів	65,1	47,7	34,6	-30,0 п.в.

Джерело: розраховано на основі даних [4; 5]

протягом 2000–2014 рр. площа житла на одного жителя в 2014 р. становила 23,5 м² та 28,6 м² відповідно.

Варто зазначити, що забезпеченість населення житлом сільських жителів у сільській місцевості протягом останніх років (2000–2014 рр.) пов'язана не зі зростанням загальної житлової площі в сільській місцевості, а скоріше скороченням населення.

При цьому варто зазначити, що рівень обладнання зручностями житлового фонду в сільських поселеннях значно поступається рівню обладнання житла в містах.

У країнах ЄС на відміну від України власне помешкання для сім'ї, яка працює, є абсолютно доступною річчю. У Німеччині ставки по іпотечних кредитах із десятирічним терміном виплати не перевищують 3,5% і мають тенденцію до зниження. Причому ще 10 років тому вони становили 10% і вище. У Голландії – 3% на 30 років. У Польщі базова ставка становить 4,75%. У табл. 4 показано питому вагу житлової площі, обладнаної певними зручностями за 2000–2014 рр.

Очевидним є той факт, що якість житлового фонду в сільських населених пунктах значно поступається аналогічним показникам у містах.

За останні роки спостерігається зменшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів за рахунок скорочення закладів I–III ступеня. Аналізуючи стан забезпечення освітніми послугами в сільській місцевості, необхідно відзначити, що у віці до 10 років і старше за місцем проживання базову загальну середню початкову освіту отримують до 20% сільського населення (табл. 5). У дев'ятих класах у цілому відбулося зменшення кількості учнів на 9 775 осіб: у містах – на 2 742, у сільській місцевості – на 7 033 особи. Серед шкіл сільської місцевості збільшення кількості учнів п'ятих класів спостерігалось в Тернопільській області.

Кількість клубних закладів у сільській місцевості зменшилось за період 1990–2014 рр. на 5,7 тис. одиниць, що негативно вплинуло на кількість бібліотек, яких на сьогодні в сільській місцевості нараховується 13,5 тис., фонд яких становить 116 млн. примірників (для порівняння, у 1990 р. діяло 18,7 тис. бібліотек).

Таблиця 5
Структура учнів сільських та міських шкіл у 2015/2016 н. р.

Тип населеного пункту	Середня кількість учнів		Середня кількість учителів на школу
	На клас	На школу	
Село	11,31	104,64	18,64
Смт/Мале місто	18,04	316,35	35,33
Середнє місто	21,44	418,35	39,31
Велике місто	23,88	524,57	46,07
Дуже велике місто	24,3	501,94	43,19

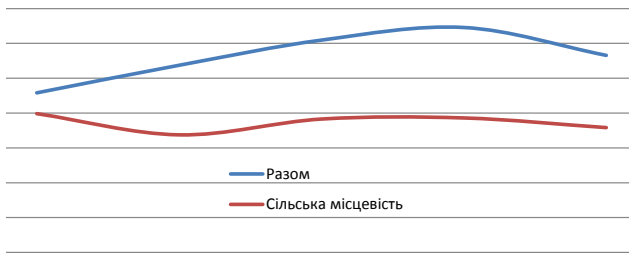
Джерело: розраховано на основі даних [1]

Таким чином, той факт, що на сільське населення припадає більше бібліотек, пояснюється особливостями розселення (як правило, у кожному значному населеному пункті є бібліотека). Водночас кожна міська бібліотека обслуговує більше людей (читачів).

Рівень бібліотечного обслуговування залежить не стільки від кількості бібліотек, скільки від ступеня розвитку мережі бібліотечних закладів та їх територіальної доступності, а також від наявності та розмірів бібліотечних фондів та їх співвідношення з кількістю населення. Очевидно, що діяльність клубних закладів залежить не стільки від їх числа та кількості місць, скільки від якості заходів, що ними проводяться (концерти, доповіді, тематичні вечори відпочинку, театральні постановки, заняття в гуртках тощо).

Серед видів культурної діяльності за період 1990–2014 рр. найбільше скорочення характерне для демонстраторів фільмів, якими є суб'єкти кінематографії, що здійснюють демонстрування (публічний показ) фільмів (кінотеатри, міські та сільські кіноустановки, відеозали та відеоустановки). У 2014 р. було проведено 0,8 тис. демонстрацій, що на відміну від 1990 р. менше на 21,4 тис.

Здоров'я населення є однією з головних умов соціального благополуччя й успішного зростання, збільшення тривалості активного життя, покращання демографічної ситуації. Якщо розглядати мережу лікувальних закладів у сільській місцевості з 2000 по 2014 р., можна сказати, що вона значно зменшилася, а саме на 401 одиницю, або на 10% (рис. 2).

Рис. 2. Мережа лікувальних закладів загальної практики/сімейної медицини, од.

Джерело: розраховано на основі даних [7]

Україна має один із найгірших показників серед систем охорони здоров'я в Європейському регіоні. Рівень смертності постійно збільшується, тоді як в ЄС цей показник знижується. До того ж одну чверть від загальної смертності становить смертність серед працездатного населення (а для чоловіків це третина всіх смертей, вони мають у три-чотири рази вищу ймовірність смерті, ніж жінки в усіх вікових групах, від 16 до 60 років).

Централізація медичного обслуговування жителів села, з одного боку, дала змогу дещо розширити потужність медичних закладів, а з іншого – зумовила певні незручності користування ними сільським населенням (відсутність регулярного сполучення, віддаленість населених пунктів тощо).

Висновки. У процесі розвитку аграрного сектора була проведена певна робота по створенню нових механізмів розвитку сільських територій. Проте зміна форм власності на ресурси корінним чином не вплинула на покращання соціально-демографічної ситуації та призвела до відтоку трудових ресурсів і погіршення забезпечення соціальними послугами на селі. Ці питання більшою мірою можуть бути вирішені шляхом побудови нової соціально орієнтованої

аграрної політики, яка планомірно буде впроваджувати інструменти в розвиток сільських територій та збереження української самобутності та культури.

Вирішення розглянутих нами питань буде сприяти стабілізації функціонування та поступовому розвитку сільських територій. Метою подальших досліджень є розробка дієвого організаційно-економічного механізму покращання соціально-економічного розвитку та екологічної безпеки сільських територій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Загальноосвітні навчальні заклади України. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Статистичний збірник «Регіони України» / За ред. О.Г. Осауленка. К.: Державна служба статистики України, 2014. – Ч. 1. – 299 с.
5. Статистичний збірник «Регіони України» 2014 Ч.2. / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – Ч. 2. – 733 с.
6. Статистичні дані про загальноосвітні навчальні заклади України за 2014/2015 та 2015/2016 н.р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/statistichni-dani-pro-zagalnoosvitni-navchalni-zakladi-ukrayini-za-2014/2015-ta-2015/2016-n.-r.html>.
7. Щорічна доповідь по стан здоров'я населення, санітарно-епідеміологічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2013 рік / за ред. О.С. Мусія. – К., 2014. – 438 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uiph.kiev.ua/download/Vidavnictvo/Shchorichna%20dopovid.2015.pdf>.